

Z PROBLEMATYKI HISTORYCZNEJ

SEMINARE

t. 43 * 2022, nr 3, s. 165-178

DOI: <http://doi.org/10.21852/sem.2022.3.12>

Ks. TADEUSZ KOŁOSOWSKI SDB

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4019-3447> * t.kolosowski@uksw.edu.pl

Zgłoszono: 22.05.2022; recenzowano: 26.09.2022; zaakceptowano do publikacji: 08.10.2022

WPŁYW MEDYCZYNY ANTYCZNEJ NA POSTRZEGANIE ZDROWIA I CHOROBY PRZEZ ŚW. HIERONIMA W ŚWIETLE JEGO WYBRANYCH PISM

THE INFLUENCE OF ANCIENT MEDICINE ON THE PERCEPTION OF HEALTH
AND DISEASE BY ST. HIERONYMUS IN THE LIGHT OF HIS SELECTED WRITINGS

Abstract

Darrel Amundsen argues that there were thinkers in early Christianity who recognized the natural causality of disease, used or recommended to others the use of ancient physicians and their recommendations for preventive health, that is, they were influenced by ancient medicine. The purpose of this article is to show the influence of ancient medicine on St. Jerome's view of health and disease. An analysis of his rather abundant literary oeuvre makes it possible to note that especially his letters addressed to various persons show a considerable knowledge of the subject of ancient medicine, a familiarity with the works of the most eminent physicians of antiquity, and the use of the knowledge that arises from these works, above all, in giving advice of a medical nature. This paper discusses the following: Ancient medicine and its approach to illness and health; Jerome on his own illnesses and the illnesses of others; knowledge of ancient medicine in the work of St. Jerome; Jerome's medical advice.

Keywords: St. Jerome, ancient medicine, health, disease

Abstrakt

Darrel Amundsen twierdzi, że we wczesnym chrześcijaństwie byli myśliciele, którzy uznawali naturalną przyczynowość chorób, korzystali lub zalecali innym korzystanie z usług antycznych lekarzy i z ich zaleceń, które miały na celu profilaktykę zdrowotną, czyli pozostawali pod wpływem medycyny antycznej. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie wpływu medycyny antycznej na postrzeganie zdrowia i choroby przez św. Hieronima. Analiza jego dość obfitej spuścizny literackiej pozwala zauważyć, że zwłaszcza jego listy kierowane do różnych osób wykazują znaczącą wiedzę w temacie antycznej medycyny, znajomość dzieł najwybitniejszych medyków starożytności, a także wykorzystywanie wiedzy, jaka z tych dzieł wynika, przede wszystkim w zakresie udzielania porad

o charakterze medycznym. W artykule omówiono następujące kwestie: medycyna antyczna i jej podejście do choroby i zdrowia; Hieronim o własnych chorobach oraz chorobach i cierpieniach innych; znajomość medycyny antycznej w działalności św. Hieronima; porady medyczne Hieronima.

Słowa kluczowe: Św. Hieronim, medycyna antyczna, zdrowie, choroba

WPROWADZENIE

Znany historyk medycyny starożytnej Darrel Amundsen, porównując w jednym ze swoich pism postawy wobec medycyny i uzdrawiania w antycznym społeczeństwie klasycznym i we wczesnym chrześcijaństwie, stwierdza, że były one tak samo zróżnicowane i kontrastowe. W obu społecznościach był widoczny wysoki szacunek dla medycyny stosowanej przez lekarzy, ale także dla popularnej medycyny ludowej. W obu społecznościach byli myśliciele, którzy postrzegali medycynę jako część porządku naturalnego i, co się z tym wiąże, akceptowali naturalną przyczynowość chorób, a zatem korzystali z usług lekarzy, jeśli nie zawsze w celu profilaktyki zdrowotnej, to przynajmniej w celu leczenia. W jednym i drugim przypadku byli także i tacy, którzy wierzyli, że choroby mają przyczyny naturalne, ale widzieli w nich jedynie przyczyny pośrednie, a w przyczynach ostatecznych przyczyny nadprzyrodzone, i dlatego szukali bezpośredniej interwencji boskiej. Inni jednak postrzegali chorobę jako całkowicie nadprzyrodzoną w jej przyczynie, nie rozróżniając między przyczyną bliższą i dalszą, i dlatego również poszukiwali nadprzyrodzonych środków leczenia (Amundsen 1982, 726).

Amundsen wyraża więc przekonanie, że we wczesnym chrześcijaństwie byli myśliciele, którzy uznawali naturalną przyczynowość chorób, korzystali lub zalecali innym korzystanie z usług antycznych lekarzy i z ich zaleceń, które miały na celu profilaktykę zdrowotną, czyli pozostawali pod wpływem medycyny antycznej. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie wpływu medycyny antycznej na postrzeganie zdrowia i choroby przez św. Hieronima. Analiza jego dość obfitej spuścizny literackiej pozwala zauważyć, że zwłaszcza jego listy kierowane do różnych osób wykazują znaczącą wiedzę w temacie antycznej medycyny, znajomość dzieł najwybitniejszych medyków starożytności, a także wykorzystywanie wiedzy, jaka z tych dzieł wynika, przede wszystkim w praktycznej działalności, wyrażającej się szczególnie w poradach medycznych, jakich udziela różnym osobom. Hieronim wiedzę na temat antycznej medycyny wykorzystuje także w innych swoich dziełach, choćby w komentarzach biblijnych, a nawet w dziełach polemicznych. Zanim autor przejdzie do szczegółów na temat medycyny antycznej i podejścia do choroby i zdrowia w wybranych dziełach św. Hieronima celowe, a nawet konieczne jest przedstawienie zarysu historii medycyny antycznej, osiągnięć w zakresie sztuki leczenia chorób najwybitniejszych medyków starożytności oraz profilaktyki zdrowotnej.

1. MEDYCYNĄ ANTYCZNA I JEJ PODEJŚCIE DO CHOROBY I ZDROWIA

Medycyna starożytnej Grecji sięgała epoki Homera. W tym okresie w dużej mierze pozostawała ona pod wpływem religii. W konsekwencji przyczyn chorób nie upatrywano w funkcjonowaniu organizmu, ale w gniewie bogów. To samo odnosiło się do koncepcji zdrowia – przebłaganie określonego bóstwa miało być przyczyną wyzdrowienia z choroby. Dlatego odwoływano się zarówno do bóstw, które uznawano za sprawczające nieszczęścia na człowieka, jak i do tych, które mogły uzdrowić. Szczególnymi miejscami gdzie poszukiwano uzdrowienia z chorób były świątynie poświęcone Asklepiosowi – Asklepejony, gdzie kapłani-lekarze zajmowali się terapią (Katolo 2009, 196). Asklepios (łac. Aesculapius), był bohaterem i bogiem medycyny w religii i mitologii starożytnej. W Grecji był czczony od VI w. p.n.e. Wiek później Asklepios miał już wyznawców we wszystkich częściach greckiego świata, a do wielu miejsc jego kult dotarł dzięki „misyjnej” działalności kapłanów z Epidaurus, najślawniejszego Asklepejonu greckiego. Na początku III w. p.n.e. kult Asklepiosa został na mocy uchwały senatu oficjalnie sprowadzony z Epidaurus do Rzymu, gdzie nowemu bogu poświęcono świątynię na wyspie na rzece Tybr. Asklepios miał zjawiać się swoim wyznawcom we śnie i uwalniał ich od choroby i lęku przed śmiercią (Musiał 1996, 57-58). W Asklepejonach kapłani zaczęli systematyzować przyczyny konkretnych chorób oraz sposoby ich terapii. Jednak ze względu na prawo ich obowiązujące musieli wszystko czynić w „świętej tajemnicy” – chodziło o to, aby pacjenci wierzyli, iż to Asklepios ich leczy, a nie ludzie (Katolo 2009, 196).

Starożytne greckie źródła pisane potwierdzają, że począwszy od V w. p.n.e., Grecy poszukiwali racjonalnego wytłumaczenia dla pojawiania się chorób i epidemii (Krajewska 2019a, 136). Już starożytni myśliciele greccy przed Sokratesem wypracowali teorię o ciepłe i wilgoci. Ta teoria została później powszechnie przejęta przez filozofów przyrody i starożytnych medyków. Głosi ona, że każda istota żywa otrzymuje przy swym narodzeniu pewną ilość ciepła i wilgoci, które z biegiem życia powoli się wyczerpują, tak że pod koniec życia istota ta staje się zimna i wysuszona, a całkowite wyczerpanie ciepła i wilgoci oznacza dla niej śmierć. Obecność ciepła i wilgoci zapewnia narodziny i wzrost istot żywych, a ich brak prowadzi do upadku biologicznego. Teorię o ciepłe i wilgoci przejął również niemal w całości i uczynił podstawą swego systemu leczenia twórca medycyny Hippokrates z Kos. Według Hippokratesa każda istota żywa w dniu swych narodzin otrzymuje największą porcję ciepła i wilgoci, a w ostatnim ma ich już najmniej, ponieważ na początku mają miejsce największe metaboliczne procesy wzrastania, które przy końcu wygasają (Longosz 2011, 200-202).

Hippokrates urodził się około 460 roku p.n.e. na wyspie Kos. Wywodził się z rodziny, która od pokoleń zajmowała się sztuką leczenia. Z tego względu już od urodzenia przeznaczony był do zawodu lekarza. Pierwszym nauczycielem Hippokratesa był jego własny ojciec, Herakleidas. Wprowadził syna w prawa sztuki

medycznej i przekazał mu całą swoją wiedzę, którą zdobył podczas długoletniej praktyki lekarskiej (Wiszowata 2012, 151, 159-160). Po śmierci rodziców Hippokrates wyruszył w podróż po Grecji i Macedonii. Wyprawa ta miała na celu dalsze kształcenie w zakresie medycyny i zdobywanie doświadczenia w terapii oraz zaznajomienie się z występującymi na rozmaitych terenach chorobami i potencjalnymi związkami między nimi a lokalnymi warunkami klimatycznymi (Wiszowata 2014, 101-102). Hippokratesowi tradycyjnie przypisuje się dzieła zgromadzone w *Corpus Hippocraticum*, które zebrali i opracowali uczeni aleksandryjscy w trakcie badań prowadzonych nad jego działalnością medyczną. Obejmują one różne dziedziny sztuki leczniczej, poczynając od etyki lekarskiej, poprzez profilaktykę aż do chirurgii (Wiszowata 2012, 151).

Hippokrates starał się nie tłumaczyć dolegliwości zrzędzeniem bogów, lecz ukazywał naturalne przyczyny chorób oraz – zarówno w przeprowadzanej przez siebie diagnozie, jak i w terapii – kierował się racjonalnymi argumentami. Tym samym przyczynił się do rozwoju sztuki leczenia jako nauki, przywiązując dużą rolę do obserwacji pacjenta i stosowania naturalnych metod leczenia, opartych w dużej mierze na wykorzystaniu odpowiedniej do stanu chorego diety (Wiszowata 2014, 102).

Hippokratycy uważali, że człowiek jest naturalną częścią przyrody, a zdrowie polega na harmonijnym współdziałaniu wszystkich składników organizmu ludzkiego ze sobą i ze środowiskiem zewnętrznym. To doprowadziło do sformułowania teorii humoralnej, zgodnie z którą dobry stan zdrowia zapewniała równowaga między czterema płynami ustrojowymi: krwią, śluzem oraz żółtą i czarną żółcią (Krajewska 2019a, 136). Zarówno styl życia powiązany z żywieniem i aktywnością ruchową, jak i klimat, w którym pacjent egzystuje, wywołują takie, a nie inne, zmieszanie się humorów w ludzkim ciele, co ma wpływ na stan zdrowia człowieka, nieodpowiednie bowiem zmieszanie humorów wywołuje różnego rodzaju dolegliwości (Wiszowata 2012, 151; Longosz 2011, 203). W teorii tej podkreślano również znaczenie umiaru w życiu codziennym oraz rolę emocji i środowiska w utrzymaniu pełnego zdrowia. Zgodnie z tą koncepcją ciało ludzkie podlegało prawom rządzącym całą przyrodą, dlatego lekarz powinien je znać (Krajewska 2019a, 136).

Wskazane powyżej założenia teorii humoralnej wskazują, że u człowieka ważny jest styl życia, powiązany z właściwym sposobem żywienia i aktywnością ruchową. Stąd nie dziwi, że Hippokrates i jego uczniowie przekazali szereg wskazań i porad dotyczących zdrowej diety, odpoczynku, wysiłku fizycznego, pracy i aktywności seksualnej. Ponadto ważnym w dziedzinie procesu zdrowienia było zwrócenie uwagi na temperaturę zewnętrzną i zmiany pogodowe. Stosownie do zmian pogody należało odpowiednio regulować ciśnienie krwi poprzez kąpiele. Bardzo ważnym czynnikiem pozostawała higiena fizyczna i mentalna (Katolo 2009, 198). Porady dietetyczne hippokratyków zalecały np. ludziom w starszym wieku, by odpowiednio się odżywiali, stosując raczej dietę suchą, która by ich rozgrzewała i przeciwdziałała wyziębieniu organizmu oraz przywracała w nim równowagę. Starano się też w nich wypracować pojęcie tzw. „potrzeby żywności-

wej”, odpowiadającej danemu wiekowi, to znaczy takiej, która utrzymywałaby ich przy życiu (Longosz 2011, 209). Hipokrates rozumiał także potrzebę aktywności fizycznej jako nieodłączny atrybut ludzkiego życia i w swoich dziełach sugerował, że ćwiczenia fizyczne powinny być włączone w proces utrzymania dobrego zdrowia. Zauważył jednak, że wszystkie te działania muszą być dostosowane do wieku, miejsca i pory roku. Ćwiczenia i masaże miały także rozluźniać napięte mięśnie, a terapeutyczne działanie takich środków miało na celu zmniejszenie bólu i zmęczenia. (Krajewska 2019a, 140).

Dla tematu niniejszego artykułu drugą ważną postacią z antycznego świata medycyny jest Celsus. Dokładne czy nawet tylko przybliżone daty jego narodzin i śmierci są nieznanne. Działalność Celsusa można datować na czasy rządów cesarzy Augusta i Tyberiusza (I w. przed Chr. / I w. po Chr.). Rzymianie dla podkreślenia znaczenia jego dzieła nadali mu zaszczytny tytuł „Cicero medicus”. Jego dzieło *De medicina* jest najstarszym zachowanym i jednocześnie najważniejszym źródłem wiedzy o medycynie w zachodnim świecie do początku I wieku po Chrystusie. 8 ksiąg tego dzieła było częścią encyklopedycznej pracy *Artes*, na którą składało się również pięć ksiąg o rolnictwie, kilka o nauce rzemiosła wojskowego i retoryce (Krajewska 2019b, 5-6). Według Celsusa lekarz powinien działać w oparciu o znajomość przyczyn patologii i jako terapię stosować dietę, ćwiczenia fizyczne, częste przebywanie na wsi, unikanie kontaktów seksualnych i nadużywania alkoholu, podejmowanie działań zmierzających do utraty wagi itp. Jeśli jednak nie było możliwości oddziaływania na przyczynę, wówczas należało koncentrować się na objawach i stosować różne środki farmakologiczne (Krajewska 2019a, 141; Katolo 2009, 200).

Termin „dieta” Celsus rozumiał szeroko – jako sposób życia, czyli zespół aktywności jednostki ludzkiej w jej naturalnym środowisku. W świetle tej teorii, zasadniczy wpływ na funkcjonowanie organizmu człowieka mają spożywane przez niego pokarmy, ponieważ zarówno ich ilość, jak i rodzaj wpływają na stan zdrowia ludzkiego. Celsus w *De medicina* scharakteryzował najważniejsze rodzaje pożywienia, tworząc w ten sposób mniej lub bardziej systematyczny opis zarówno ich funkcji pokarmowych, jak i leczniczych (Kokoszko i Dybała 2016, 7-8). Przy diecie alimentarnej, której poświęcił I księgę *De medicina*, Celsus zalecał: umiar, stopniowanie, uwzględnianie wieku, pór roku, stanu zdrowia (Longosz 2011, 222-223). Posiłek powinien być poprzedzony pracą. Praca, posiłek, napoje, życie seksualne, wszystko to powinno zachować słuszną miarę. Zdrowie zależy od właściwych proporcji między wymienionymi czynnikami. Z kolei choroby, zdaniem Celsusa, są wynikiem złych przyzwyczajzeń, które niejednokrotnie stają się „drugą naturą”. Ludzie, którzy przyzwyczajeni są do codziennego wysiłku, nawet słabi i starzy, znoszą każdy wysiłek lepiej niż ci, którzy nie są do niego przyzwyczajeni, choćby byli młodzi i zdrowi. Zwyczaje chorych bywają niejednokrotnie patologiczne i amoralne. Wobec powyższego pacjent powinien poddać się „reżimowi zdrowia”, którego celem jest zmiana przyzwyczajzeń. Choroba bowiem dotyka nie tylko wymiaru somatycznego, ale również psychicznego i moralnego (Katolo 2009, 201-202).

Wreszcie antycznym medykiem, którego znajomością wykazuje się Hieronim, jest Galen, który urodził się w 129 r. n.e. w Pergamonie. Jego ojciec Nikon miał pod wpływem snu zesłanego przez Asklepiosa podjąć decyzję, że szesnastoletni wówczas syn powinien zostać lekarzem. Wkrótce po śmierci ojca, Galen miał opuścić Pergamon i podjąć studia medyczne, najpierw w Smyrnie, a następnie w Aleksandrii. Większość jego nauczycieli stanowili hippokratycy, specjalizujący się w anatomii. Ważnym składnikiem jego wykształcenia była filozofia. Galen uważał, że nikt nie może być dobrym lekarzem bez znajomości filozofii. W 157 r. powrócił do Pergamonu, a 5 lat później w 162 r. osiadł w Rzymie. Tam szybko zyskał sławę i powodzenie, którym towarzyszyła niestety zawiść innych lekarzy. To spowodowało, że Galen wyjechał najpierw do Kampanii, a następnie powrócił do Pergamonu. Wkrótce jednak został wezwany przez cesarza Marka Aureliusza, aby towarzyszył jemu i Lucjuszowi Verusowi w ich wyprawie przeciw Germanom, do której ostatecznie nie doszło. Później imperator wyznaczył Galena do opieki nad chorym Kommodusem. Od tego czasu jego życie zawodowe koncentrowało się wokół dworu cesarskiego. Pozostał tam, z krótką przerwą, aż do swej śmierci w 216 lub 217 r. (Pacewicz 2009, 119-121).

Galen pozostawił po sobie bardzo bogatą spuściznę dzieł medycznych. Wśród nich kilka w sposób szczególny poświęconych jest diecie. Można wśród nich wymienić: *De subtiliante dieta*, *De alimentorum facultatibus*, *De sanitate tuenda* czy *De bonis malisque sucis* (Wilkins 2002, 47). W terapii, jaką zalecał Galen, można wyróżnić oprócz diety alimentarnej, dotyczącej różnych pokarmów i napojów, także kąpiele, masaże, należyty sen, ćwiczenia i spacer, a nawet uprawianie seksu. Np. osobom starszym, jeśli chodzi o pokarmy, Galen jedne poleca, a inne odradza. W dziele *De sanitate tuenda* wylicza cały szereg pokarmów, których seniorzy nie powinni jeść w nadmiarze. To samo dotyczy także napojów. Np. wino, którego spożycia należy zakazywać całkowicie dzieciom, wielce pożyteczne jest dla ludzi starszych, zwłaszcza chodzi o wina z natury rozgrzewające. W tym wieku zachodzi także potrzeba używania win moczopędnych. Galen w diecie zawsze proponuje umiar i indywidualne jej dostosowanie do stanu zdrowia każdego, a nawet pory roku. W dziele *De sanitate tuenda* osobom starszym, które są słabe, Galen zaleca 3 posiłki dziennie w małej ilości (Longosz 2011, 219-220). Dla seniorów Galen proponuje oprócz diety alimentarnej także zajęcia terapeutyczne związane z ruchem. Mają one na celu ożywienie i wzmocnienie ich organizmu. Wśród tych zajęć należy wyszczególnić: gimnastykę, kąpiele, masaże i spacer. Ludzie starsi potrzebują ćwiczeń swego ciała, by nie narazić na spadek wrodzonego im ciepła. Wszystkie rodzaje ćwiczeń fizycznych należy dostosowywać do dyspozycji ciała seniorów i ich ułomności (Longosz 2011, 220-221).

2. Hieronim o własnych chorobach oraz chorobach i cierpieniach innych

W dziele polemicznym przeciwko pelagianom, Hieronim wskazuje na fakt, że zdrowie i choroba są doświadczeniem każdego człowieka: „Składamy się z duszy i ciała, tak iż posiadamy naturę obojga. Jak ciało nazywa się zdrowym, jeśli żadna choroba mu nie dolega, tak i dusza wolna jest od grzechu, jeśli nie ulega żadnemu wstrząsowi. A jednak choć ciało jest zdrowe i czerstwe i w pełni włada wszystkimi swoimi zmysłami, odczuwa cierpienie z powodu częstych lub rzadkich chorób i choćby było najsilniejsze, niekiedy trapi je zaflegmienie, tak też dusza, atakowana przez myśli i wstrząsy, aby uniknąć rozbicia, żegluje wśród grożącego jej niebezpieczeństwa, pomna na swoją słabość, zawsze lękając się śmierci według tego, co napisane: «Któryż jest człowiek, który żyje, a nie ujrzy śmierci?» (Ps 89(88),49)” (Hieronim 1973a, 181). W swoim życiu człowiek jako złożony z duszy i ciała doświadcza zdrowia i choroby, obu tych elementów swojej jedności. Niżej artykuł zajmuje się wyłącznie chorobami ciała, leczeniem ciała i profilaktyką zdrowia cielesnego. Nie porusza kwestii choroby duszy i lekarzy dusz. Św. Hieronim był bardzo dobrym lekarzem (kierownikiem) duchowym. Rozwijanie tego tematu przekroczyłoby znacznie ramy tego artykułu, wymagałoby bowiem oddzielnego obszernego opracowania.

Z korespondencji św. Hieronima można rozpoznać, że on sam doświadczał wielu różnych chorób. W jednym z listów określił nawet siebie jako „semper infirmus”, „ciągle chory” (Hieronim 2010-2013, t.1, 8). Kolejne wzmianki znajdujące się w innych listach, pozwalają poznać różne cierpienia chorobowe Hieronima. Można się więc dowiedzieć, że doświadczał bólu żołądka. Hieronim tak pisze o trapiących go tego typu dolegliwościach podczas jego nocnej pisarskiej działalności: „Gdy przy małej lampie szybka ręka pisarza pod moje kreśliła dyktando i gdy wiele jeszcze zamierzałem powiedzieć, przyszła akurat czwarta godzina nocy i nagle zmuszony jakimiś skurczami w chorym żołądku, zacząłem się modlić, by przynajmniej na resztę godzin skradający się sen unieszkodliwił niemoc” (Hieronim 2010-2013, t. 1, 47). W liście do papieża Damazego Hieronim wspomina z kolei, że dręczony bólem oczu, może pracować tylko uszami i językiem (Hieronim 2010-2013, t. 1, 47-48). W liście adresowanym do jednej z córek duchowych, Eustochium, Hieronim odnosi się prawdopodobnie do choroby, która dotknęła go w Antiochii podczas Wielkiego Postu 373 r. (Lançon 1988, 356). Hieronim pisze, że wówczas jego wyczerpane postem ciało ogarnęła gorączka przenikająca go do szpiku kości (Hieronim 2010-2013, t. 1, 103-104). Również w gorączce Hieronim pisał list do biskupa Teofila: „I ten właśnie list do ciebie w gorączce, piąty dzień już leżąc w łóżku, bardzo pospiesznie dyktuję” (Hieronim 2010-2013, t. 3, 95). Do chorób cielesnych, jakie nękały Hieronima, należy jeszcze dodać cierpienia duchowe, wywołane przypadkami śmierci jego przyjaciół (Hieronim 2010-2013, t. 1, 8; Lançon 1988, 357). Co w świetle tych wzmianek można powiedzieć o chorobach św. Hieronima? W większości przedstawionych własnych przypadków Hieronim

nie jest zbyt precyzyjny co do ich przyczyn i natury (Pease 1914, 83-84), trudno jest więc określić dokładniej, na jakie choroby cierpiał. Bóle żołądka jeden z badaczy nazywa chorobą wrzodową, a gorączki jego zdaniem miały pochodzenie malaryczne albo tyfusowe (Lançon 1988, 357).

Hieronim w swoich listach mówi także o chorobach i ich skutkach, na jakie cierpieli jego przyjaciele i duchowi podopieczni. Tych wzmianek w korespondencji Hieronima jest sporo. Warto zatrzymać się przynajmniej nad najważniejszymi. W 384 r. kilka miesięcy po swoim nawróceniu zachorowała dwudziestoletnia Blezyla, córka Pauli. Blezylę przez prawie 30 dni trawiła silna gorączka, zanim zmarła (Hieronim 2010-2013, t. 1, 161). Hieronim bardzo przeżył śmierć młodej kobiety, która po śmierci męża pod wpływem ciężkiej słabości, całkowicie przez nawrócenie odmieniła swoje życie, stając się wzorem chrześcijańskiej gorliwości w modlitwie, skromności i pomocy bliźnim. Wyrazem jego bólu są choćby następujące słowa: „Będę opłakiwał – świętość, miłosierdzie, niewinność, czystość, będę opłakiwał wszystkie cnoty unicestwione w jednej śmierci, nie dlatego, żeby należało ubolewać nad tą, która odeszła, lecz że nam gwałtowniej płakać trzeba dlatego, że na taką kobietę przestaliśmy patrzeć” (Hieronim 2010-2013, t. 1, 164). Hieronima angażowała również bardzo mocno choroba i śmierć samej Pauli. Odpowiadając św. Augustynowi na jego list, tak usprawiedliwia swoją zwłokę w odpowiedzi: „Przyczyniła się do zwłoki długa choroba świętej i czcigodnej Pauli. Przebywając bowiem przez długi czas przy chorej, zapomniałem niemal o liście twoim” (Hieronim 2010-2013, t. 3, 114). Nieco później Hieronim w liście do Eustochium, który jest swego rodzaju epitafium jej matki Pauli, pisząc o praktykowanych przez Paulę postach, uznaje, że przekraczała w nich umiar i w ten sposób zbyt osłabiała swoje ciało. Z wyjątkiem dni świątecznych, jak stwierdza autor listu, jej jedynym pokarmem była oliwa (Hieronim 2010-2013, t. 3, 174). Hieronim w swoich dziełach, głównie w korespondencji, sprzeciwia się w praktyce postu tego typu skrajnościom i opowiada się za rozsądkiem i umiarem (Kołosowski 2019, 20). Wiele wzmianek w listach Hieronima wskazuje, że postulat ten wynikał z troski Hieronima o zdrowie. Zapewne to wyjaśnia w jakiś sposób znajomość przez Hieronima antycznej sztuki leczenia i promowanie jej w środowisku, w którym działał. Choćby wskazane powyżej przypadki pozwalają uświadomić sobie, że słabość fizyczna i ból były dla Hieronima bardzo żywym doświadczeniem, i to również w znacznym stopniu pomaga wyjaśnić medyczne zainteresowania św. Hieronima.

3. ZNAJOMOŚĆ MEDYCZYNY ANTYCZNEJ W DZIEŁACH ŚW. HIERONIMA

Hieronim atakuje medyków gromadzących się wokół sanktuariów Eskulapa i wyśmiewa wątpliwe przywrócenia do życia przez rzekomego boga uzdrawiania, który nie leczy, lecz niszczy ludzkie dusze (Hieronim 1973b, 43-44). W opozycji do pogańskiego zbawcy stoi chrześcijański *Verus Medicus* (Hieronim 1973b, 40), *quasi spiritualis Hippocrates* (Hieronim 1883, 390), czyli Chrystus (Pease 1914,

74-75). Interesujące jest tutaj dokonane przez Hieronima zestawienie Chrystusa z Hippokratesem.

Jawi się zatem pytanie, jak Hieronim postrzegał zawód lekarza. Można uznać, że określał go mianem godnego. Wśród szczegółów dotyczących pracy lekarza Hieronim wymienia odwiedzanie chorych i diagnozowanie. Pacjenci, którzy oczekują wyleczenia, muszą opowiedzieć lekarzowi o swoich objawach (Pease 1914, 75). Również sama medycyna stanowi dla Hieronima wielką wartość. W jednym z komentarzy biblijnych zauważa: *non spernendam esse medicinam quae usu constat et experimento: quia et hanc fecerit Deus* (Hieronim 1865, 396). Nie należy odrzucać medycyny, która opiera się na praktyce i doświadczeniu, ponieważ uczynił ją Bóg. W dialogu przeciw pelagianom Hieronim stwierdza: „Bóg dał rodzajowi ludzkiemu wszelkie możliwe umiejętności, których się wielu nauczyło”. I nieco dalej wymienia niektóre z tych umiejętności, a wśród nich medycynę, którą dzieli na trzy działy: teorię, metodę, praktykę (Hieronim 1973a, 95-96). W jednym z listów w przypadku podobnego wyszczególnienia różnych umiejętności Hieronim nawet dodaje: „medycyna jest dla śmiertelników bodajże najpożyteczniejsza” (Hieronim 2010-2013, t. 2, 29-30).

Dzieła Hieronima wykazują, że znał on przynajmniej najważniejszych autorów medycznych antyku. W swoich pismach wymienia takie postaci jak: Hippokrates, Galen, być może nawiązuje także do Orybazjusza. Sposób wykorzystania tych autorów dowodzi, że Hieronim czytał ich dzieła. Z drugiej strony pokazuje to, że w czasach Hieronima medycyna, którą Tertulian traktował jako „siostrę filozofii” (Tertulian 1890, 302), była częścią studiów klasycznych (Lançon 1988, 359). Hieronim jest oprócz Grzegorza z Nazjanzu jedynym świadkiem późnego antyku na temat przysięgi Hippokratesa (Galvão-Sobrinho 1996, 440-441). List adresowany do prezbitera Nepocjana, w którym Hieronim odwołuje się do przysięgi Hippokratesa, dotyczy życia duchownych i mnichów: „Obowiązkiem twoim jest odwiedzać chorych, znać domy matron i ich dzieci i strzec tajemnic mężów szlachetnego rodu. Niech więc obowiązkiem twoim będzie nie tylko oczy w czystości zachować, ale i język. Nigdy nie mów o kształtach kobiet ani niech nie wie od ciebie jeden dom, co się dzieje w drugim. Hippokrates zaprzysięga uczniów, zanim ich zaczną uczyć, i zmusza ich do powtarzania za sobą przysięczenia; przysięgą narzuca milczenie i przepisuje mowę, chód, strój i obyczaje; o ile bardziej my, którym leczenie dusz powierzone zostało, powinniśmy kochać domy wszystkich chrześcijan jakby własne! Niech nas znają raczej jako pocieszycieli w smutkach niż współbiedników w powodzeniu. Łatwo popada w pogardę duchowny, który nie odmawia częstym zaproszeniom na obiad” (Hieronim 2010-2013, t. 2, 23). Powyższy tekst jest trudny do jednoznacznej interpretacji. Jak zauważa jeden z badaczy: „Ponieważ niektóre z tych elementów – mowa, postawa, ubiór i maniery – nie należą do treści przysięgi, sugeruje się, że albo Hieronim nie znał jej postanowień, albo interpretował je bardzo luźno, włączając w nie także nakazy z innych traktatów Hippokratesa” (Galvão-Sobrinho 1996, 441). Nieprzypadkowo wskazano powyżej

na adresata i treść listu. Celem jego autora nie było wtajemniczenie kapłana w tajniki zawodu lekarza. Przytaczając przysięgę Hippokratesa, Hieronim chciał raczej nadać wagę swoim radom dla kapłana, powołując się na starożytny autorytet. Carlos Galvão-Sobrinho wskazuje ponadto na pewne novum w zastosowaniu przysięgi Hippokratesa: „Nowością w historii przysięgi było jej użycie jako «nie-przysięgi», jako artefaktu literackiego, źródła starożytnej mądrości, którą można wykorzystać do różnych celów. Oznaczało to pojawienie się zupełnie nowych sposobów myślenia o celu i funkcji przysięgi” (Galvão-Sobrinho 1996, 442).

Dzieła Hieronima dowodzą także, że posiadał on dogłębną znajomość stosowanych przez antycznych medyków leków. W swoich pismach wymienia różnego rodzaju okłady i plastry odpowiednie do różnego rodzaju ran, zna collyrium, czyli płyn do przemywania oczu, wymienia maści na rany, środki kataraktyczne, leki na ból gardła, odtrutki na trucizny (Pease 1914, 80). Ale najobszerniejsza, najbardziej urozmaicona i interesująca lista znanych w starożytności medykamentów na bardzo różne schorzenia znajduje się w jego dziele polemicznym przeciw Jowinianowi (Hieronim 2013, 292-297). W dziele tym Hieronim sam wskazuje na źródła swej wiedzy na ten temat: „Niech czyta, kto chce, prozę Arystotelesa i Teofrasta, Marcellusa z Side i naszego Flawiusza, którzy roztrząsali zagadnienie [pisząc] heksametrem, a także Pliniusza Starszego, Dioskorydesa i innych, zarówno filozofów natury, jak i lekarzy. Oni nie znajdowali takiej rośliny, takiego kamienia, takiego zwierzęcia, zarówno pełzającego, jak i latającego czy pływającego, któremu by nie przypisali w jakimś sensie pożytku” (Hieronim 2013, 292-297).

4. PORADY MEDYCZNE HIERONIMA

Hieronim jest autorem wielu porad medycznych wzorowanych na powyżej przedstawionych autorytetach antycznej medycyny. Wiele świadectw w tym względzie znajduje się przede wszystkim w jego korespondencji, a także w traktacie polemicznym *Adversus Iovinianum*. W tym ostatnim piśmie Hieronim wypowiada się obszernie na temat profilaktyki zdrowotnej w kontekście odżywiania. Podkreśla, że należy odżywiać się skromnie. W kontekście działania ludzkich zmysłów stwierdza, że „jednak ludzkie ciało nie może utrzymać się przy życiu bez [zmysłu] smaku i bez pożywienia. Należy jednak zachowywać rozsądek, tak abyśmy spożywali pokarm takiego rodzaju i w takiej ilości, by nie obciążać nim ciała ani nie ograniczać wolności duszy. Trzeba bowiem i jeść, i chodzić, i spać, i trawić [pokarm], a po tym, jak nabrzmieją [nim] żyły, powstrzymywać podniety namiętności” (Hieronim 2013, 306-308). Chodzi przede wszystkim o unikanie pokarmów ciężkostrawnych. Jarzyny, owoce drzew i owoce strączkowe nie wymagają umiejętności drogich do wynajęcia kucharki, a pokrzepiają ludzkie ciało, a spożyte w ilości umiarkowanej są przyswajane dzięki łatwemu trawieniu (Hieronim 2013, 306-308). Według Hieronima picie i jedzenie ma na celu zaspokojenie pragnienia i głodu (Hieronim 2013, 308-311), a przy nawet skromnym pożywieniu należy

uniknąć sytości (Hieronim 2013, 311-312). Wszystko to ma na celu troskę o zdrowie człowieka, a „chrześcijanin potrzebuje zdrowia, ale bez zbędnego wigoru” (Hieronim 2013, 308-311). Powołując się na Hippokratesa, Hieronim przestrzega przed otyłością, która powoduje paraliż i najgorsze rodzaje chorób (Hieronim 2013, 308-311). Po przywołaniu Hippokratesa Hieronim powołuje się następnie na Galena, na jego *Zachętę do uprawiania medycyny*, by z pewną dozą ironii potraktować atletów, których życie i umiejętność, jak stwierdza, polega na tyciu: „nie mogą długo żyć ani też zachować zdrowia, i że ich dusze, które są niczym błotem otoczone gęstą krwią i tłuszczem, nie myślą o niczym subtelnym, o niczym niebieskim, tylko o mięsie, czkawce i żarłoczności [swego] brzucha” (Hieronim 2013, 308-311).

Tak przedstawiają się uwagi o charakterze okólnym, przez które Hieronim nie tylko stara się zapobiegać chorobom wywołanym przez niewłaściwy sposób odżywiania się i otyłość, ale przede wszystkim profilaktycznie promować zdrowy tryb życia. Jeszcze więcej medycznych porad można znaleźć w jego korespondencji. Są one o tyle bardziej interesujące, że kierowane są do konkretnych osób, które Hieronim bardzo dobrze znał, także kwestie dotyczące ich zdrowia i choroby, ich wieku i sytuacji życiowej, w jakiej się znajdowali. Przykładem jest list skierowany do Furii. Furia była rzymską arystokratką, młodą wdową, która znajdowała się w kręgu osób poddanych kierownictwu duchowemu Hieronima. W liście skierowanym do Hieronima Furia prosiła go o poradę o charakterze duchowym: „Błagasz w liście i kornie prosisz, bym ci odpisał, a raczej napisał, w jaki sposób masz żyć i koronę wdowieństwa w postaci nietkniętej czystości zachować” (Hieronim 2010-2013, t. 2, 37). W odpowiedzi Hieronim zachęca adresatkę do wytrwania we wdowieństwie i do niewstępowania w powtórny związek małżeński. Ale w swoich poradach nasz autor jest bardzo konkretny, a jego porady są bardzo praktyczne. Ważną rzeczą jest zdrowy duch, ale nie mniej ważne jest zdrowe ciało, choć bez zbędnego wigoru (Hieronim 2013, 308-311). A w tym ma jej dopomóc właściwa dla jej wieku i sytuacji życiowej dieta. Początek tej porady po raz kolejny poświadcza bardzo dobrą znajomość przez Hieronima antycznej medycyny: „Mówią lekarze i ci, którzy pisali o naturze ludzkich ciał, głównie zaś Galen w księgach pod tytułem *O rzeczach dla zdrowia przydatnych*, że ciała dzieci dorastających i młodzieńców oraz mężczyzn i kobiet w dojrzałym wieku płoną wrodzonym ogniem i że dla tych okresów życia szkodliwe są pokarmy podwyższające ciepłość, a dobrze robi dla zdrowia wszystko, co zimne w pokarmie i napoju; jak, przeciwnie starcom, którzy cierpią zaflegmienie i zimno, pomagają ciepłe pokarmy i stare wina” (Hieronim 2010-2013, t. 2, 41-42). Z tej wypowiedzi wyraźnie wyłania się przedstawiona powyżej antyczna teoria o ciepłe i wilgoci, którą także zaadaptował do swojej terapii Galen. Stąd Hieronim zaleca wdowie Furii spożywanie napojów i pokarmów z natury zimnych. Z napojów zazwyczaj powinna spożywać wodę: „O ile wytrzymałość żołądka pozwala ci na to – dopóki nie wyjdiesz z lat dziewczęcych, używaj jako napoju wody, która z natury jest najzimniejsza, a jeśli słabe zdrowie

zabrania ci tego, posłuchaj z Tymoteuszem: «Używaj po trochu wina ze względu na swój żołądek i częste twe słabości» (1 Tm 5,23)” (Hieronim 2010-2013, t. 2, 42). Natomiast, co do odpowiednich dla jej wieku pokarmów porada Hieronima brzmi następująco: „Co się tyczy samych pokarmów – unikaj gorących; mówię tu nie tylko o mięsie (...), ale także i z jarzyn należy unikać takich, które wzdymają i obciążają żołądek – a wiedz, że nic tak nie służy młodzieży jak pokarm roślinny” (Hieronim 2010-2013, t. 2, 42). W ten sposób Furia, zachowując zdrowy sposób odżywiania się, może cieszyć się dobrym zdrowiem, co będzie sprzyjać jej w osiągnięciu zamierzonych celów życia duchowego, co pozwoli zachować jej przyszłość i dobre imię.

Tego typu porad znajduje się w korespondencji św. Hieronima więcej. W liście do arystokratycznej wdowy Marceli Hieronim w swoich poradach nie ogranicza się tylko do porad w zakresie zdrowej diety. Zwraca także uwagę na inne aspekty profilaktyki zdrowotnej, na które zwracali uwagę antyczni lekarze. Chodzi mianowicie o środowisko życia. Hieronim bowiem zachęca Marcelę, aby porzuciwszy Rzym, wszelkie uciążliwości życia w wielkim mieście, udała się na wieś, gdzie nie tylko jarska dieta, ale i świeże powietrze zapewnią jej odpoczynek i powrót do pełni sił fizycznych: „Jak można tylko najprędzej udajmy się w zacisze wiejskie, jakby do portu. Tam chleb zwykły i warzywa naszymi rękami podlewane, mleko, przysmak wiejski, skromne wprawdzie, ale wystarczające dają pożywienie. Prowadzącemu taki tryb życia w modlitwie nie przeszkodzi sen, a w czytaniu przejedzenie. W lecie rozłożyste drzewo użyczy schronienia; jesienią sama łagodność powietrza i rozesłane pod drzewem liście wskazują miejsce odpoczynku. Na wiosnę maluje się pole kwiatami, a wśród gwar u ptaków przyjemniej odmawiać psalmy. Jeśli przyjdzie mróz i zimowe śniegi, drzewa nie będą dokupywał, czujniej spać lub czuwać będę. I wiem na pewno, że nie zmarznę” (Hieronim 2010-2013, t. 1, 181).

ZAKOŃCZENIE

W jednym ze swoich dzieł Hieronim snuje ciekawą refleksję na temat choroby jako zjawiska: „Z pewnością choćbyśmy zasięgaliby rady wszystkich lekarzy i umiarkowanie się żywili, nie brakłoby nam chorób, niestrawności. To z tajemnych powodów znanych samemu tylko Bogu, to nami dreszcze wstrząsają, to gorączka nas pali, to cierpienia żołądkowe nam dokuczają i wzywamy pomocy prawdziwego lekarza, Zbawiciela, i mówimy z Apostołem: «Panie, ratuj nas, ginimy» (Mt 8,25)” (Hieronim 1973a, 181). Te słowa zdają się stanowić ciekawe i bardzo trafne podsumowanie życia i doświadczeń samego Hieronima w jego podejściu do zjawiska choroby i zdrowia. Określał siebie jako „semper infirmus”. Własna choroba była więc jego częstym życiowym doświadczeniem. Hieronim doświadczał także choroby i śmierci swoich przyjaciół. Jako ich kierownik (lekarz) duchowy troszczył się o ich zdrowie duchowe, ale i zdrowie ciała. Hieronim rozumiał, że jedno i drugie zdrowie jest ważne i musi iść niejako w parze, aby człowiek mógł

należycie funkcjonować w życiu społecznym. Stąd zrozumiale wydają się być wielokrotnie udzielane przez Hieronima porady medyczne, traktujące przede wszystkim o właściwej, dostosowanej do wieku i sytuacji życiowej diecie. Oparte były one przede wszystkim na naturalnej przyczynowości chorób i odwoływały się do najpoważniejszych autorytetów ze świata antycznej medycyny. Hieronim dobrze znał osiągnięcia medyczne starożytności i pozostawał pod ich wpływem w postrzeganiu zjawiska choroby i zdrowia. Medycyna była uznaną przez niego sztuką leczenia ludzi i z wielu dyscyplin wiedzy i umiejętności czymś dla człowieka szczególnie użytecznym. Hieronim zdawał sobie jednak dobrze sprawę, że nie wszystkie choroby, w leczeniu których obserwuje się korzystne działanie medycyny, wynikają z przyczyn naturalnych, zarówno z niewłaściwej diety, jak i z innych przyczyn fizycznych. Według Hieronima każdy człowiek, chcący dobrze funkcjonować w życiu społecznym, powinien prowadzić właściwy tryb życia i korzystać ze sztuki medycznej. Istnieją jednak i inne przyczyny chorób, często tajemne, znane jedynie Bogu. Wówczas z pomocą może przyjść tylko *Verus Medicus*. Temat nadprzyrodzonego wymiaru choroby zarówno w jej przyczynie, jak i w sposobie leczenia jest obecny w dziełach św. Hieronima. Ale wymaga to nowych analiz i oddzielnego artykułu.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła

- Hieronim. 1865. *Commentarius in Isaiam*. Patrologia Latina 24, 17-764.
- Hieronim. 1883. *Contra Ioannem Hierosolymitanum*. Patrologia Latina 23, 351-396.
- Hieronim. 1973a. Dialog przeciw pelagianom, tłum. Władysław Szolński. W: *Żywoty mnichów. Dialog przeciw pelagianom*, 69-195. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Hieronim. 1973b. Żywot świętego Hilariona, tłum. Władysław Szolński. W: *Żywoty mnichów. Dialog przeciw pelagianom*, 33-59. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Hieronim. 2010-2013. *Listy*, t. 1-5, wstęp i oprac. na podstawie tłum. ks. Jana Czuja Monika Ożóg, tekst łaciński przygotował Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Hieronim. 2013. Przeciw Jowinianowi, tłum. i wstęp Leon Nieścior. W: *Pisma polemiczne*, 115-384. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.
- Tertulian. 1890. *De anima*, wyd. Georg Wissowa. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 20, 298-395.

Opracowania

- Amundsen, Darrel. 1982. Medicine and Faith in Early Christianity. *Bulletin of the History of Medicine*, 56(3), 326-350.

- Galvão-Sobrinho, Carlos. 1996. Hippocratic Ideals, Medical Ethics, and the Practice of Medicine in the Early Middle Ages. The Legacy of the Hippocratic Oath. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 51(4), 438-455.
- Katolo, Artur. 2009. Koncepcja zdrowia i choroby w starożytnej kulturze klasycznej i ujęciu biblijnym. Próba porównania. *Studia Gdańskie*, 24, 195-209.
- Kokoszko, Maciej i Jolanta Dybała. 2016. Medyczna nauka o mleku γαλακτολογία ιατρική zawarta w *De medicina Celsusa*. *Przegląd Nauk Historycznych*, 15(2), 5-43.
- Kołosowski, Tadeusz. 2019. Post i zapobieganie jego ewentualnym skutkom zdrowotnym w świetle korespondencji św. Hieronima. *Saeculum Christianum*, 26(2), 18-27.
- Krajewska, Judyta. 2019a. "Orandum est ut sit mens sana in corpore sano", The Beginnings of Health Prevention in Antiquity. *Seminare*, 40(4), 133-146.
- Krajewska, Judyta. 2019b. „Artifex medicinae”, czyli o Celsusie i „De medicina”. *Saeculum Christianum*, 26(1), 5-14.
- Lañçon, Bertrand. 1988. Maladie et médecine dans la correspondance de Jérôme. W: *Jérôme entre l'Occident et l'Orient*, 355-366. Paris.
- Longosz, Stanisław. 2011. Medyczna troska o ludzi starych w starożytnym grecko-rzymskim świecie. *Vox Patrum*, 31(56), 199-230.
- Musiał, Danuta. 1996. Asklepejony jako ośrodki opieki nad chorymi w starożytności. *Vox Patrum*, 16(30-31), 57-63.
- Pacewicz, Artur. 2009. Galen o naturze wiedzy medycznej. *Studia Philosophica Wratislaviensia*, 4(4), 119-125.
- Pease, Arthur Stanley. 1914. Medical Allusions in the Works of St. Jerome. *Harvard Studies in Classical Philology*, 25, 73-86.
- Wilkins, John. 2002. The Contribution of Galen, "De subtiliante diaeta (On the thinning Diet)". *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, 77, 47-55.
- Wiszowata, Magdalena. 2012. Antyczne tradycje o życiu Hippokratesa. *Wratislaviensium Studia Classica olim Classica Vratislaviensia*, 32(1), 151-179.
- Wiszowata, Magdalena. 2014. Hippokrates i spalenie biblioteki. *Wratislaviensium Studia Classica olim Classica Vratislaviensia*, 34(3), 101-111.